

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФІНАНСУВАННЯ ОСВІТИ І НАУКИ

Статтю присвячено дослідженню проблем фінансування освіти і науки. Наголошується, що фінансування освіти і науки має бути одним з головних пріоритетів державної політики. Зазначено, що важливим аспектом належного державного управління є юридично прозоре та вичерпне оформлення на конституційному і законодавчому рівнях завдань, функцій, обов'язків і відповідальності державних органів, їх посадових осіб. З'ясовано, що держава несе відповідальність перед людиною за свою діяльність, її численні обов'язки не підлягають коригуванню залежно від її фінансових можливостей, а тому, відповідно до статей 1, 3, 8 Конституції, вона не має права: відмовлятися від взятих на себе фінансових зобов'язань, передбачених законами; посилаючись на фінансову неспроможність, відсутність фінансових ресурсів. Визначено, що реалізація гарантій, зумовлених статтями 1, 3 Конституції України, в тому числі й належне та достатнє фінансування освіти і науки, можуть бути забезпечені лише у разі чіткого закріплення на конституційному і законодавчому рівнях завдань, функцій, обов'язків та відповідальності представників державних інституцій. Доведено, що формування, розподіл і використання грошових коштів держави потребує узаконення певних адміністративних процедур, основою яких своєю чергою має бути визначення таких важливих правових інститутів, як завдання, функції, обов'язки і відповідальність представників державних інституцій. Зроблено висновок, що трансформація фінансового, бюджетного та адміністративного права України можлива лише за умови запозичення і імплементації у чинне законодавство України вже наявного позитивного досвіду зарубіжної правової науки та практики, оскільки в основу її ідеології закладено принцип детальної регламентації діяльності публічної адміністрації та її службовців, який зумовлюється саме основоположними правами людини, а не інтересами чиновників.

Ключові слова: освіта, наука, бюджет, фонди, фінансування, доходи, витрати, фінансові ресурси, правовий статус суб'єктів державного управління, функції, обов'язки, відповідальність.

The article is devoted to the research of financing problems of education and science. It is noted that financing of education and science should be one of the main priorities of state policy. It is emphasized that an important aspect of good governance is the legally transparent and exhaustive design, at the constitutional and legislative levels, of the tasks, functions, responsibilities and responsibilities of state bodies and their officials. It is established that the state is responsible to a person for his activity, its numerous responsibilities are not subject to adjustment depending on its financial capacity, and therefore, in accordance with articles 1, 3, 8 of the Constitution, it has no right: to refuse to take on itself financial obligations stipulated by laws; refer to financial insolvency, lack of financial resources. It is determined that realization of guarantees stipulated by Articles 1, 3 of the Constitution of Ukraine, including proper and sufficient financing of education and science, can be ensured only if the constitutional and legislative levels of tasks, functions, duties and responsibilities of representatives of state institutions. It is proved that the formation, distribution and use of state funds requires legalization of certain administrative procedures, which, in turn, should be based on the definition of such important legal institutions as the task, functions, responsibilities and responsibilities of representatives of state institutions. It is concluded that the transformation of the

financial, budgetary and administrative law of Ukraine is possible only in the context of borrowing and implementing the existing Ukrainian legislation of already existing positive experience of foreign legal science and practice, as the basis of its ideology is the principle of detailed regulation of the activities of public administration and its employees, which is determined precisely by the fundamental human rights, and not by the interests of the official.

Key words: *education, science, budget, funds, financing, incomes, expenses, financial resources, legal status of subjects of state administration, functions, responsibilities, responsibility.*

Вступ. 16 листопада 2016 року в сесійній залі Верховної Ради України відбулися парламентські слухання на тему: «Про стан та проблеми фінансування освіти і науки в Україні» [1]. Зокрема, на слуханнях було акцентовано увагу, що серед основних причин, які негативно впливають на розвиток системи освіти і науки в Україні, є низький рівень виконання законів та відсутність цілісної та скоординованої політики розвитку науково-технічної та освітньої сфер; держава має забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в обсязі не менше 10 відсотків національного доходу; Закон України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» не містить вказівки щодо відсотку ВВП, що спрямовується на наукову і науково-технічну діяльність, відповідно до ст. 48 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», якою гарантовано, що «Держава забезпечує бюджетне фінансування наукової і науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7 відсотка валового внутрішнього продукту України».

Постановка завдання. Метою статті є здійснення правового аналізу наявних проблем фінансування освіти і науки та визначення шляхів їх подолання.

Результати дослідження. Хронічне недофінансування освіти і науки, зазначає В. Бахрушин, д.ф.-м.н., професор, академік АН вищої школи України [2], протягом тривалого часу є одним з головних факторів, що призвели до значного погіршення якості освіти за останні 30 років. Якісна освіта потребує висококваліфікованих викладачів, сучасної матеріальної бази, належних умов організації та здійснення освітнього процесу. З іншого боку, вона є необхідною передумовою створення в Україні сучасної високотехнологічної економіки, забезпечення сталого розвитку держави і добробуту нашого суспільства. Низька якість освіти останнім часом все сильніше впливає на економіку держави. Україна майже втратила такі наукоємні галузі, як мікроелектроніка, приладобудування, авіаційна промисловість тощо. Через нестачу кадрів, низьку якість та високу собівартість продукції втрачають конкурентоздатність на зовнішніх та внутрішньому ринках чорна металургія, автомобілебудування, легка промисловість та інші менш наукоємні галузі. Потенційно великою загрозою для держави є недостатньо якісна освіта управлінців, економістів та інших фахівців, що задіяні у прийнятті рішень на всіх рівнях управління. Автор звертає увагу на те, що недостатнє фінансування і пов'язана з цим низька якість освіти є одними з головних причин низьких позицій України в багатьох світових рейтингах.

28 червня 1996 року на п'ятій сесії Верховної Ради України прийнята Конституція України (ст.ст. 1, 8), якою було встановлено, що: Україна є демократична, соціальна, правова держава; в Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй; норми Конституції України є нормами прямої дії. Відповідно до вказаних принципів і включно по 1999 рік у повній відповідності до положень Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» [3, ст. 2] всі доходи і видатки були представлені в бюджеті в повному обсязі.

Проте з 2000 року важливі для суспільства кошти на потреби пенсійного забезпечення [4, п. 4. ст. 71], соціального страхування від нещасного випадку [5, ст. 46] та соціального страхування на випадок безробіття [6, п. 2 ст. 17] були виведені зі складу Державного бюджету і віддані на відкуп наглядових рад і правління цих структур. Починаючи з часу прийняття Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» [7, ст. 1] і дотепер Державний бюджет України став складатися із загального та спеціального фондів, за винятком зазначених фондів.

О. Козирін, відомий вчений в галузі фінансового права, звертає увагу, що «важливим принципом бюджетного права зарубіжних країн є вимога повноти бюджету, відповідно до якого всі доходи й витрати, що піддаються передбаченню, повинні бути представлені в бюджеті в повному обсязі. Уряд не повинен мати яких-небудь доходів і витрат, крім тих, що передбачені бюджетом.

Повний бюджет виключає існування так званих «чорних кас» [8, с. 21]. Наприклад, Конституцією Португальської Республіки [9] встановлено, що фінансова система будується на основі закону таким чином, щоб гарантувати формування, накопичення й збереження заощаджень, а також для можливості застосування фінансових коштів, необхідних для економічного і соціального розвитку (ст. 101); метою фіскальної системи є задоволення фінансових потреб держави і справедливий розподіл доходів і багатства (12, ст. 103); бюджет держави містить: а) розпис доходів і витрат держави, включаючи доходи й витрати автономних фондів і служб; б) бюджет соціального забезпечення; с) бюджет – цілісний документ, витрати в ньому показані відповідно до органічної і функціональної класифікацій для того, щоб перешкодити існуванню секретних дотацій і фондів, при цьому він може бути структурований за програмами (ст. 105).

Незаконність створення законодавцем спеціального фонду у складі Державного бюджету була піддана критиці Рахунковою палатою України ще в 2005 році: «Спеціальний фонд формується за рахунок окремих джерел доходів, які за своєю природою є загальнообов'язковими, тобто такими, що забезпечують загальнодержавні потреби та повинні плануватися у загальному фонді державного бюджету» [10]. Проте законодавець не прийняв до уваги важливе застереження Рахункової палати і до цього часу.

Як зразок бачення загальних проблем фінансування освіти і науки варто навести точку зору экс-міністра економіки України, президента Центру ринкових реформ В. Ланового [11]. Автор наголошує на існуванні низки проблем, головною з яких є перерозподіл фінансів, або грабіж серед біла дня. Факти викривлення системи макроекономічного регулювання вкрай шкідливі й небезпечні для розвитку країни, а бездіяльність українських урядів щодо їх ліквідації – не можна назвати інакше, як злочинною. Вони постійно відтворюються вже 20 років. Нічого конструктивного не робиться лише тому, що особам у високих урядових кріслах це не потрібно. Їхні «реформи» полягають в отриманні ними прав на розподіл фінансових потоків, а це вони роблять «професійно», цинічно і далеко не на користь мільйонам громадян [11].

Вищенаведені факти мають безпосереднє відношення до наявних проблем щодо неналежного фінансування освіти і науки. Розглянемо перш за все деякі положення Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 року [12]. Завданням законодавства України про освіту визначено регулювання суспільних відносин у сфері освіти (ст. 2). Ст. 11 визначено перелік центральних органів управління освітою: виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти; виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти; виконавчої влади, яким підпорядковані навчальні заклади тощо. Проте закон взагалі не містить жодної вказівки щодо обов'язків і відповідальності представників зазначених інституцій. Їхній статус зумовлений терміном «повноваження» та абстрактними функціями: «визначає, встановлює, здійснює, забезпечує, формує, розробляє» тощо. Відповідно до приписів п. 3 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про освіту» зазначені інституції визначені «суб'єктами владних повноважень».

Як зазначає Ж. Ведель, відомий французький учений [13], тривалий час термін «публічна влада» застосовувався в публічному праві майже в метафізичному сенсі, що його і дискредитувало. Сьогодні у Франції публічна влада являє собою юридичний режим, який характеризується наявністю одночасно прав і обов'язків, що виходять за рамки загального права і визнаються або накладаються на тих, хто діє на виконання національного суверенітету [13, с. 33, 34]. Автор акцентує увагу на тому, що адміністративне право Франції є сукупністю правових норм, що регламентують діяльність державної адміністрації [13, с. 5]. Головною метою та обов'язком діяльності адміністрації та її службовців є здійснення заходів, що забезпечують дотримання і виконання законів (принцип законності). Інший принцип – принцип відповідальності публічної влади та її представників, в силу якої винні особи повинні відшкодувати збиток, заподіяний або з їхньої вини, або через інші причини [13, с. 65].

З огляду на викладене варто скористатися поясненнями енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Єфрона. В державному праві термін «посада» означає «постійне встановлення, призначене до безперервного здійснення певних цілей держави». Найбільш характерна ознака поняття посади полягає в тому, що для кожної з них встановлюється певне коло справ (функції). Метою діяльності посадових осіб, зокрема, є забезпечення прав громадян шляхом виконання правил, яких вони повинні дотримуватись під час відправлення службових обов'язків. Державна служба є юридичним обов'язком. Для розуміння поняття «службовець» байдуже, чи є посада вища або нижча, чи має вона відношення до влади, чи полягає у виконанні технічної роботи. Порушення службовцем своїх обов'язків тягне за собою юридичні наслідки – відповідальність карну, цивільну та дисциплінарну [14, с. 928].

Наведене свідчить, що важливим аспектом належного державного управління є юридично прозоре та вичерпне оформлення на конституційному і законодавчому рівнях завдань, функцій, обов'язків і відповідальності державних органів, їх посадових осіб.

Головний експерт групи «Освіта» В. Бахрушин слушно зазначає, що будь-які повноваження випливають з необхідності органу влади чи посадової особи за щось відповідати. Якщо немає відповідальності, то навіщо надавати повноваження [15].

Статтями 61, 62 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 року було встановлено: «2. Держава забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність». Попри все, Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» було встановлено, що «у 2016 році норми і положення частини другої статті 35, частини п'ятої статті 41, статті 57, частини другої статті 61 цього Закону застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів та бюджету Фонду соціального страхування України». Окрім цього, суттєвим чином були порушені положення ст. 57 «Гарантії держави педагогічним, науково-педагогічним працівникам та іншим категоріям працівників навчальних закладів» (на 2001 рік: № 2120-III від 07.12.2000; на 2002 рік: № 2905-III від 20.12.2001; на 2005 рік: № 2285-IV від 23.12.2004, № 2505-IV від 25.03.2005). Відповідальність за порушення законодавства про освіту, як це зазвичай практикується законодавцем, містить абстрактне положення, відповідно до якого посадові особи, винні в порушенні законодавства про освіту, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством України [12, ст. 66].

В. Бахрушин констатує: «Державні органи формально діють у межах наданих їм повноважень. Але за наслідки цих дій вони не відповідають. На жаль, така безвідповідальність базується на нашому законодавстві. Аналогічною є ситуація і з багатьма іншими Законами та органами влади. Вони зазвичай передбачають повноваження і не передбачають відповідальність органів влади» [16].

Закон України «Про освіту» 1991 року втратив чинність у зв'язку з прийняттям нової редакції закону [17]. Проте, якщо попередня редакція закону передбачала обов'язок держави «забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність», то ст. 78 нової редакції («Фінансування системи освіти») передбачила зменшення розміру: «Держава забезпечує асигнування на освіту в розмірі не менше ніж 7 відсотків валового внутрішнього продукту за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел фінансування, не заборонених законодавством». Варто акцентувати увагу, що остання редакція Закону України «Про освіту», так само як і попередня, не містить положень щодо визначення обов'язків, навіть більше, термін «повноваження» ототожнений з термінами «права» і «обов'язки» (ст. 26).

Варто також звернутись безпосередньо до аналізу Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [18]. Цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку у сфері наукової і науково-технічної діяльності, створює умови для провадження наукової і науково-технічної діяльності, задоволення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку шляхом взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади. Проте, як ми вбачаємо, в 2016 та 2017 роках на підставі законів про Державний бюджет України [19] законодавець вніс зміни до закону, відповідно до яких: порушено принцип незворотності дії в часі, не маючи особливих підстав для зменшення фінансування передбаченого законом (виходячи з наявних фінансових ресурсів); надав право застосувати норми і положення зазначеного закону у порядку та розмірах, встановлених Урядом. Водночас Конституція України не містить жодного посилання, що обов'язки держави підлягають коригуванню залежно від її фінансових можливостей.

Як свідчить дослідження, дії законодавця зумовлені насамперед тим, що з часу прийняття Конституції України Конституційний суд України [20] взагалі не здійснював попередній розгляд законопроектів. Причина вагома – така функція Конституційного суду України законом не передбачена.

Водночас в зарубіжних країнах найбільш ефективною формою захисту конституції вважається здійснення попереднього контролю (правової експертизи проектів законодавчих актів уповноваженим на те органом), результатом якого є надання висновку про відповідність конституції проектів, що знаходяться на розгляді парламенту, а якщо вони суперечать конституції – перешкодити їхньому прийняттю [21, с. 43, 46].

Окрім вже зазначених проблем, які стосуються не лише питань фінансування освіти і науки, є давня проблема ігнорування позитивного зарубіжного досвіду. Численні праці науковців

у сфері правових наук, які присвячені аналізу зарубіжного законодавства, фактично адаптовані відповідно до догм, проголошених Всесоюзною Народою з питань науки радянської держави і права (16-19 липня 1938 р.) [22, с. 8].

Як зазначає С. Головатий, «...під час оцінювання вітчизняного стану дослідження проблеми верховенства права категорично стверджується про невиправданість «запозичення досвіду зарубіжних країн, які мають більш високий рівень забезпечення прав, свобод і гарантій людини», та про неприйнятність «спроб пристосування глобальних наукових категорій, зокрема «верховенство права», до потреб поточних політичних процесів» [23, с. 210]. «Особливо сумно визнати, що істотний опір просуванню поняття «верховенство права» – у розумінні європейських стандартів – на авангардні позиції сучасного правничого життя в нашій країні ще й досі чиниться (як не парадоксально) саме в академічному середовищі» [23, с. 206]. Точка зору науковця заслуговує не всебічну підтримку.

Проведений аналіз чинного законодавства стосовно наявних проблем фінансування освіти і науки дає підстави сформулювати такі **висновки**:

1. Неналежне фінансування освіти і науки має причинний зв'язок передусім з порушенням принципу верховенства права саме з боку законодавця, який, не зважаючи на положення чинних законів про Державний бюджет, надає право Уряду застосовувати норми і положення Законів України «Про освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність» у порядку та розмірах, безпосередньо встановлених саме Урядом, виходячи з наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів та бюджету Фонду соціального страхування України.

2. «Узаконення незалежних» фондів (пенсійний, соціального страхування: від нещасного випадку та на випадок безробіття), виведених зі складу Державного бюджету і відданих на відкуп наглядових рад і правлінь цих структур, а також створення у складі Державного бюджету загального та спеціального фондів ніяким чином не може свідчити про повноту бюджету. Іншими словами, законодавець зазначеними діями створив умови для існування так званих «чорних кас».

3. Держава несе відповідальність перед людиною за свою діяльність, її численні обов'язки не підлягають коригуванню залежно від її фінансових можливостей, а тому, відповідно до статей 1, 3, 8 Конституції, вона не має права: відмовлятися від взятих на себе фінансових зобов'язань, передбачених законами; посилаючись на фінансову неспроможність, відсутність грошових (фінансових) ресурсів.

4. Проблеми фінансування освіти і науки мають безпосередній причинний зв'язок з тим, що у складі функцій Конституційного суду України відсутня функція здійснення попереднього контролю проектів законодавчих актів, що знаходяться на розгляді парламенту.

5. Обов'язки держави безпосередньо виконуються суто фізичними особами – представниками державних інституцій, а тому вкрай важливим є визначення їх правового статусу (права, обов'язки, функції, відповідальність). Д. Ллойд, член Палати Лордів, відомий англійський фахівець в галузі філософії права, слушно зазначає: норма права створює позитивний правовий обов'язок для представників державних органів, якщо вона забезпечується санкціями [24, с. 209]. Попри все, Конституція України не містить чіткого та обгрунтованого визначення функцій представників державних інституцій та вказівок щодо їх відповідальності.

Дослідження свідчить, що реалізація гарантій, зумовлених статтями 1, 3 Конституції України, в тому числі й належне та достатнє фінансування освіти і науки, можуть бути забезпечені лише у разі чіткого закріплення на конституційному і законодавчому рівнях завдань, функцій, обов'язків та відповідальності представників державних інституцій. Відповідно, така прогалина ставить під сумнів реалізацію принципів правової держави і верховенства права.

З огляду на викладене цілком слушним вбачається, що формування, розподіл і використання грошових коштів держави потребує узаконення певних адміністративних процедур, основою яких своєю чергою має бути визначення таких важливих правових інститутів, як завдання, функції, обов'язки і відповідальність представників державних інституцій.

6. Порівняльне право має дві характерні ознаки, воно надає можливість: а) пізнати позитивні аспекти зарубіжного досвіду; б) здійснювати критичний аналіз чинного законодавства на підставі отриманих знань.

Трансформація фінансового, бюджетного та адміністративного права України можлива лише за умови запозичення і імплементації у чинне законодавство України вже наявного позитивного досвіду зарубіжної правової науки та практики, оскільки в основу її ідеології закладено принцип детальної регламентації діяльності публічної адміністрації та її службовців, який зумовлюється саме основоположними правами людини, а не інтересами чиновників.

Список використаних джерел:

1. Парламентські слухання «Про стан та проблеми фінансування освіти і науки в Україні» URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=2674>.
2. Бахрушин В. Фінансування української освіти: деякі думки за результатами Парламентських слухань. URL: <http://education-ua.org/ru/articles/841-finansuvannya-ukrajinskoji-osviti-deyaki-dumki-za-rezultatami-parlamentskikh-slukhan>.
3. Про Державний бюджет України на 1999 рік: Закон України від 31.12.1998 № 378-XIV [Із змінами станом на 07.12.2000]. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 8. Ст. 59 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/378-14>
4. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV [із змінами станом на 12.07.2018]. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 49-51. Ст. 376.
5. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV [Із змінами, станом на 08.07.2010]. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46-47. Ст. 403.
6. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III [Із змінами, станом на 19.06.2018]. *Відомості Верховної Ради України*, 2000. № 22. Ст. 171.
7. Про Державний бюджет України на 2000 рік: Закон України від 17 лютого 2000 року N 1458-III [Із змінами станом на 21.12.2000]. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 14-15-16. Ст. 121.
8. Козырин А.Н. Финансовое право и управление публичными финансами в зарубежных странах. Москва : ЦППИ, 2009. 182 с.
9. Конституция Португальской Республики: одобрена Учредительным собранием 2 апреля 1976 года; вступила в силу 25 апреля 1976 года. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm.
10. Про результати аналізу практики формування та використання коштів спеціального фонду Державного бюджету України у 2003–2004 роках: Постанова Колегії Рахункової палати України № 5-3 від 22.03.2005 URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0WVl0Zu71nsJ:www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/345673+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b>
11. Лановий В. «Реформи» полягають в отриманні прав на розподіл фінансових потоків (15 березня 2012). URL: <http://www.epravda.com.ua/columns/2012/03/15/318645/>.
12. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 року № 1060-XII [Із змінами станом на 23.05.2017; втратив чинність на підставі Закону № 2145-VIII від 05.09.2017]. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 451.
13. Ведель Ж. Административное право Франции. Москва : «Прогресс», 1973. 512 с.
14. Энциклопедический словарь Томъ X-А. Ф.А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И.А. Ефронъ (С. Петербургъ). Санкт-Петербург : Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. 960 с.
15. Бахрушин В. Складне народження нового закону про освіту. URL: <http://osvita.ua/school/reform/48781/>.
16. Бахрушин В. Авторитаризм або хаос: куди рухатися вищій освіті? Нові проблеми виникають швидше, ніж вдається вирішувати старі (2-10-2015). URL: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=4317>.
17. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII [Із змінами станом на 20.12.2018]. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
18. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII [Із змінами станом на 18.01.2018]. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 3. Ст. 25.
19. Про Державний бюджет України на 2016 рік: Закон України від 25 грудня 2015 року № 928-VIII [Із змінами станом на 22.12.2016]. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 5. Ст. 54; Про Державний бюджет України на 2017 рік: Закон України від 21 грудня 2016 року № 1801-VIII [Із змінами станом на 09.11.2017]. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 3. Ст. 31.
20. Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР [Із змінами станом на 10.12.2015; втратив чинність на підставі Закону № 2136-VIII від 13.07.2017]. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.
21. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. Москва : Издательство «Юристъ». 1997. 568 с.
22. Кивалов С.В., Аверьянов В.Б., Додин Е.В. Административное право Украины : учебник. Харьков : «Одиссей», 2004. 880 с.
23. Головатий С. Верховенство права, або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки. *Право України*. 2010. № 4. С. 206–220.
24. Деннис Ллойд. Идея права. Москва : «ЮГОНА», 2002. 416 с.